

הופעת השגחת האלוה בכל הבריאה על ידי השפעת הטבעים (סח-עז)

סח

אמר הכוזרי: דִּינִי בתחום זה בטיעונים המשכנעים האלה (לשאלת קדמות העולם או חידושו). אם אאריך להיות בחברתך, עתיד אני להטיל עליך שתציג לפניי את הטיעונים החותכים¹²². אבל חזור לגולל את סיפורך, כיצד קנה שביתה בנפשותיכם הדבר הגדול הזה, שבורא הגופים, הרוחות, הנפשות, השכלים והמלאכים, המרומם ומקודש ונעלה מעל השגת השכל, כל שכן השגת החושים, דבק¹²³ בבריאה הנבזה, המגונה בחומר שלה, עם היותה מעוררת-התפעלות בצורתה, שכן בַּרְמֶשׁ הזעיר ביותר יש נפלאות חכמה שהדעת נבוכה לעומתן¹²⁴.

הערות - ילמד ענוים דרכו

122 לקמן ה'יח.

123 אף שגם הפילוסוף שבתחילת הספר האמין בנבואה, הנבואה אצלו היא הידבקות ב"שכל הפועל", אך לא באלוה עצמו.

124 בשאלה זו טמון עומק הכפירה של הפילוסוף (כאריסטו) כמאמין בשניות. מצד אחד הוא מאמין שיש "אלוה", דהיינו נמצא שהוא מקור החיים של כל הנמצאים, העומד בראש הפירמידה של ההוויה. מצד שני הוא אינו משפיע את חוקי הטבע של הנמצאים. יתר על כן, גם הטבע שלו כאלוה, כמשפיע - הוא מוכרח בו. כלומר, האלוה ככול בטבע שלו עצמו, כמו כל שאר הנמצאים. למעשה השולט האמיתי בעולם על פי הפילוסוף הוא הטבע. [לא רחוק מהם שפינוזה, שהאמין שהאלוה הוא הטבע. זאת בניגוד לתפיסה הקבלית שהקב"ה פועל גם בטבע, וכמו שיכוון ריה"ל לקמן. עיקר החילוק הוא אם האלוה מוכרח בטבע או ברצונו יצר את הטבע, כלשון החכם צבי (סי' יח): "שאינ כאן מקום ערעור, כי מילת טבע הנאמרת בו יתברך אינה כמילת פנתאיוז טבע פרטי הפועל בהכרח. אלא חפץ ורצון המלך הקדוש בטעם נכון וברור". החילוק השני בינו לבין המקובלים, שלמקובלים "הכל בו והוא בכל" אך גם "חוץ לכל". שפינוזה האמין בפנתאיוז (=האלוה והטבע הם ישויות זהות) ואילו המקובלים בפנאנתאיוז (=לא הכל אלוהות אלא הכל באלוהות, כמו שמרחיב הרב הנזיר בספר קול הנבואה עמ' קיז-קכז).]

פיצול זה של הפילוסוף, בין החיות לנתינת הצורות, מאפשר שלא לראות ב"טבע" של הנמלה את השגחת ה' בה.

אולם לאחר המהלך הקודם, שבו התערערה תפיסת הקדמות, יתברר כאן כי האלוה אינו רק מקור הווית המציאות, אלא גם "נותן הצורות", היינו משפיע את "חוקי הטבע", התוכנה של כל נמצא. אם כן, השגחתו היא על כל הברואים, כל אחד לפי עניינו.

במובן זה, השגחת ה' על ישראל לתת להם תורה, שעל ידה יגשימו בפועל את "הדבר האלוהי" בהם, היא כהשגחת ה' על האדם לתת לו שכל להגשים את "העניין השכלי" שבו, והוא הדין לבעלי החיים ולצמחים. ובזה יעסקו הסעיפים הבאים.

אולם לאחר השוואה זו, שאת "הדבר האלוהי" השפיע האלוה לישראל, כמו שהוא משפיע לנמלה את עניינה, ואין בזה תימה, יש לדעת שהתוכן של הדבר האלוהי בישראל הוא "ההתחברות"! כלומר המפגש עצמו עם האלוה! לכן בפועל, כאשר עם ישראל מקיימים את התורה ומתגלה בהם הדבר האלוהי - ההתחברות שמופיעה בינם לבין הבורא שונה לחלוטין מכל המדרגות שמתחתם! וזה ההפרש בין שם "אלוהים" לשם "הוי"ה" - כמבואר במאמר ד, א-ג; ד, טו.

מסלול 1: יום א לפרשת חיי שרה

מסלול 2: יום ג לפרשת וירא

סט

אמר החבר: בדבריך אלה פטרנתי מלהשיב לך¹²⁵ ברוב דברים (=כאריכות)¹²⁶. האם אתה מייחס את החכמה המצויה, למשל, בבריאת הנמלה, אל גלגל, או אל כוכב, או אל משהו אחר זולת הבורא בעל היכולת, הקובע את המידות והשיעורים, הנותן לכל דבר את המגיע לו בלי תוספת ובלי חסרון?

ע

אמר הכוזרי: מייחסים זאת לפעולת הטבע¹²⁷.

עא

אמר החבר: ומה הוא הטבע?¹²⁸

עב

אמר הכוזרי: הוא כוח מן הכוחות על-פי מה ששמענו בלימודים. אין אנו יודעים מה הוא. אבל המלומדים מכירים אותו בהכרח.

עג

אמר החבר: לא, אלא ידיעתם על אודותיו היא כידיעתנו. הפילוסוף¹²⁹ הגדיר אותו שהוא העיקרון והסיבה שבגללו הדברים המצויים בה [בתנועה או במנוחה] ינועו או

הערות - ילמד ענוים דרכו

- המלך כרגע שואל רק על "התחברות האלוה לאדם לתת לו תורה". אולם תכלית קיום תורה זו היא להביא להתחברות של דבקות האלוה בישראל בפועל, בהופעת שכינה וכו'.
- 125 המלך כבר מודה שיש חכמה נפלאה אפילו בנמלה. עצם ההשוואה של האדם לנמלה בעניין זה כבר מובילה לתשובה, ובתנאי שיבין המלך שחכמה זו היא מהתחברות האלוה לנמלה ולאדם.
- 126 מדוע ריה"ל אינו עונה על השאלה "מהי הראיה לאפשרות הנבואה" בתיאור סיפור מעמד הר סיני, והרי הוא היה ההוכחה לבני ישראל שלא האמינו לאפשרות הנבואה, וכמו שכותב לקמן בסעיף פז? התשובה לכך, שבסעיף זה שאלת הפילוסוף היא על "ההיתכנות", היינו כיצד הנבואה אפשרית בשכל. כבר דובר שמה שנוגד את השכל אין התורה מצווה להאמין בו. כאן תבוסס ה"אפשרות" השכלית לנבואה ולהשגחה. בסעיפים פג-צא תבוא הראיה לכך, בהתגלות האלוה לישראל, ביציאת מצרים ומתן תורה.
- 127 המושג "טבע" אינו נמצא במקרא או בחז"ל. מקורו בפילוסופיה היוונית והוא בא לתאר דבר שנעשה בחוקיות פנימית של העצם ולא במקרה.
- 128 כאן עומק הטעות של מאמינים רבים. הרבה מהכופרים בהשגחת ה', מסתירים מאחורי ה"טבע" או ה"מקירות" כמו הפילוסוף. מהי התגובה הרגילה של המאמין? לכפור בטבע ולייחס את כל הפעולות ישירות לה', כמו שעשתה כת המדברים (עיין במאמר ה, כ כמה חמורה טעותם), ובכך הופכים למזודים. תשובת החבר היא: יש טבע, אבל הוא רק "הגדרה פילוסופית מדעית". מי יצר את הטבע? מי מקור חכמה זו? מי משפיע אותה? האלוה! (עיין שו"ת חכם צבי סי' יח).
- 129 אריסטו, ספר הפיזיקה, ספר ב.

ינוחו בעצמותם, ולא במקרה¹³⁰.

עד

אמר הכוזרי: כמוהו כאומר שדבר הנע מעצמו וינוח מעצמו יש לו סיבה שבגללה הוא נע ונח, וסיבה זאת היא הטבע.

עה

אמר החבר: לזאת הוא מתכוון. הוא מרבה לדבר מסביב, מדויק ומבחין בין הנעשה במקרה לנעשה על-פי הטבע, ואומר דברים המרשימים את השומעים. אך תמצית חכמתם על הטבע היא זאת.

עו

אמר הכוזרי: נראה לי שהם מטעים אותנו בשמות אלה והופכים אותנו למשתפים עם אלהים באומרנו שהטבע חכם ופועל; ויש שאנו אומרים "בורא" על-פי משמעות דבריהם¹³¹.

עז

אמר החבר: אכן¹³². אבל היסודות, הירח, השמש והכוכבים פועלים בדרך החימום, הצינון, ההרטבה, הייבוש וכיוצא בהם מבלי שנייחס להם חכמה אלא כורח. את מתן הצורות, קביעת המידות והשיעורים וההוצאה אל הפועל, וכל

הערות - ילמד עניים דרכו

130 ה"טבע" אינו ישות, אלא הגדרה שהגדיר הפילוסוף את כל התנועות שקורות לעצמים שלא במקריות אלא בחוקיות פנימית של אותו עצם. המטרה של הגדרה זו היא להבחין בכל דבר שקורה במציאות, אם הוא בסיבת "המקרה" או "הטבע". אולם הגדרת הדבר בשם מטעה, כאילו אנו גם יודעים למי מיוחסת כל החכמה הזאת - הטבע! אולם האמת היא שהפילוסוף לא ענה כלל על השאלה - מי יצר את החכמה הזאת, את "הטבע".

131 כדי לא לטעות בטעות זו, החסיד פותח את ברכות קריאת שמע בברכת יוצר אור, כמבואר במאמר ג, יז: "ביוצר המאורות יְשֹׁה לעצמו את סדר העולם העליון, את גודלם של המאורות הללו, תועלתם הרבה, ושהם כחריקים הפחותים ביותר בעיני בוראם, אף שהם גדולים בעינינו בגלל התועלת הגדולה שאנו מפקינים מהם. וראיה לכך שבעיני בוראם הם כמו שאמרתי היא שחכמתו והנהגתו בבריאתו את הנמלה ואת הדבורה אינה פחותה מחכמתו והנהגתו את השמש ואת הגלגל שלה. אדרבה, רושם ההשגחה וההנהגה בנמלה ובדבורה עדין ומופלא יותר, כי הוא נתן בהן כוח ואיברים למרות קוטנן. (האיש המעולה) יחשוב על זה, כדי שהמאורות לא יהיו גדולים בעיניו (וכדי ש)השטן לא יפתה אותו בכמה מדעותיהם של המאמינים ברוחניות ויתן בו את תחושת הלב שהם מזיקים או מועילים בעצמויותיהם, בעוד שאין הדבר כך. אלא הם פועלים באיכויותיהם כמו הרוח והאש. ואז הוא יהיה ככתוב: "אם אראה אור כי יהל וגו' וְיִפֶּתְ בַסֶּתֶר לְבִי וְגו'". והאמת היא כי אין הכוכבים מועילים ולא מזיקים, כי אם מצד איכותם. ודומים הם בזה לרוח ולאש.

132 מי שאומר שהטבע פועל יכול גם לומר שהטבע בורא, ובלבד שיבין את המשך דברי החבר, שמקור הטבעים הוא האלוה.

מה שיש בו חכמה שיש לה מטרה, אין לייחס אלא לחכם, בעל יכולת, הקובע מידות ושיעורים¹³³. מכאן שמי שקורא לאלה המתקנים את החומר על-ידי חימום או צינון בשם "טבע" אינו מזיק¹³⁴, כל עוד הוא שולל מהם חכמה, כשם שיש לשלול מן הגבר והאישה את בריאת הילד כשהם מצטרפים, שאין שניהם אלא עוזרים לחומר המקבל את צורת האדם¹³⁵. ואילו הצורה היא מאצל נותן הצורות החכם¹³⁶. לכן אל תחשוב לבלתי סביר¹³⁷ שיופיעו רשמים אלוהיים נכבדים¹³⁸

הערות - ילמד ענוים דרכו

133 אם כן, האלוה אינו רק משפיע חיים לכלל הנמצאים, אלא הוא "נותן הצורות". הוא משפיע את ה"תכונה", "חוקי הטבע" לכל נמצא: לצומח - את "העניין הטבעי", לחי - את "העניין הנפשי", לאדם - את "העניין השכלי", ולישראל - את "הדבר האלוהי". וכן בתוך כל מין ומין: לנמלה - את תכונות הנמלה, ולאריה - את תכונות האריה. הטבע הוא ההופעה הגדולה של אלוהים, לא רק בעצם קיומה, אלא גם בהנהגתה.

134 אינו מזיק, מפני שלא כל פעולה נובעת ישירות מהאלוה. עיין לקמן ה,כ שריה"ל מסביר שמלבד ה"פעולות האלוהיות", הבאות ישירות מהאלוה, יש "סיבות אמצעיות", היינו שהאלוה פועל דרכן בעולם, והן הטבע, המקרה ובחירת האדם. בסוף הסעיף הנ"ל ריה"ל מסכם את ששת העיקרים בענייני ההשגחה, והשני הוא: "ההודאה במציאות סיבות אמצעיות. סיבות אלה אינן פועלות מעליהן, ואינן סיבות כי אם על דרך החומר, או על דרך כלי האומן. כך הזרע והדם - הם חומר להתהוות האדם, ואברי ההולדה מחברים את השניים. ואלו רוחות החיים וכוחות החיים - הם כלים בהם משתמש רצון האלוה להשלמת תמונת האדם ותוארו, גידולו והזנתו. גדולה מזאת! גם לאחדים ממעשי בראשית היה צורך בסיבות אמצעיות. כך היה העפר - חומר ליצירת האדם. אי אפשר אפוא לא להודות בסיבות אמצעיות".

135 תכונות הזרע של האיש והביצית של האשה והתוצאה שיש בחיבורם - כל אלה אינן מעשה ידי אדם, אלא תכונות שנמצאות בהם ב"טבע", דהיינו על ידי ההשפעה האלוהית.

136 אשר הוא הבורא. ועיין במאמר ה בסוף סעיף י שריה"ל אינו מקבל את עמדת הפילוסופים שמאציל הצורות לנמצאים שבעולם הגשמי הוא "השכל הפועל", כלומר מלאך.

137 כלומר, לאחר שהובהר שהאלוה הוא נותן הצורות לכל נברא, אין זה בלתי אפשרי שיתן לנברא מסוים - ישראל - את הצורה שעל ידה יזכה להתחברות חיה עם האלוה ועם השגחתו, אם הוא יכין עצמו לכך, וכמו שאר הנבראים לצורתם הם. לשון ריה"ל ב,יד: "כי הדבר האלוהי הוא כמצפה למי שראוי לדבוק בו - כגון הנביאים והחוסים - והוא יהיה לו אלוה. (זאת) כמו שהשכל מצפה למי שנשלמו טבעיו והתאזנו נפשו ומידותיו כדי שיחול בו בשלמות - כמו הפילוסופים; וכמו שהנפש מצפה למי ששלמו כוחותיו הטבעיים בשלמות המוכנה למעלה יתרה, ואז תחול בו - כך שיהיה בעל חיים; וכמו שהטבע מצפה למזג מאוזן באיכויותיו, ואז יחול בו - כך שיהיה צמח"; ה,כ: "ההנחה השלישית היא שאלוהים נותן לכל חומר את הצורה הטובה והמשוכללת ביותר (ש)החומר יכול לקבל, ושהוא יתעלה נדיב, אינו מונע חסדו, חכמתו והנהגתו משום דבר, ושחכמתו בפרעוש וביתוש, למשל, אינה פחותה מחכמתו בסדר הגלגלים. אלא שהדברים שונים מפאת חומריהם. לכן אין לך להגיד 'מדוע לא ברא אותי בתוך מלאך?', כשם שאין לה לתולעת לומר 'מדוע לא ברא אותי בתוך בן אדם?'. כמו בעולם המחשבים, לא כל חומרה יכולה לקבל כל "תוכנה". [אשר לשאלה: מדוע האלוה לא נתן לי "חומרה" טובה יותר - פשוט הוא שבמבנה הכללי של הבריאה צריך את מכלול החומרים. והוא כמו שישאל השואל מדוע לא כל הגוף לב או מוח.] ועיין עוד במאמר ה,יב.

138 כמו נבואה, נסים, שכינה וכיו"ב. ריה"ל קורא לזה "רשמים", כי כל הרוחניות שיש בעולם הגשמי היא רק "רושם" של האלוהות (כמו שאדם כותב דבר ואחר כך מוחק אך נשאר רושם ממה שכתב).

בשפלה הזו, כאשר הוכנו החומרים הללו לקבל אותם¹³⁹. זה שורש האמונה ושורש המרי¹⁴⁰.

הערות - ילמד ענוים דרכו

בקבלה קראו לזה "סוד הצמצום" - סילוק. היינו שהיה אור אלוהי בכלל המציאות ואחר כך הצטמצם ופינה מקום, וכל קיום העולם הוא מהרושם האלוהי שנשאר באותו מקום פנוי. והנה כאשר האדם פועל פעולות מסוימות - כמו עבודת ה', מצוות, או להבדיל עבודה זרה וכו' - מטרתו להנכיח מחדש את אותו רושם שנתר. כאן אולי רמוזה תשובה עמוקה יותר לשאלת המלך: איך ישנה התחברות של האלוה עם האדם. לא רק מפני שהאלוה "מתחבר" עם כל הנמצאים על ידי מתן צורה וצביון לכל אחד מהם, כפי הכנתו, אלא גם מפני ש"בעבר" הכל היה אלוהות, וההתחברות (=שכינה, חלות הדבר האלוהי) היא רושם וזיכרון ממה שהיה.

139 השוואת ההנהגה של האלוה את הנמלה להנהגתו את האדם, היא הבסיס לאמונת החסיד שמודה גם על הרעה ומאמין שהיא טובה לו. כי מהטבע שהשפיע האלוה על בעלי חיים הוא רואה שלא החסיד מהם דבר לקיומם, ומכאן הוא מקיש גם על עצמו, שוודאי שהנהגתו אותו היא בתכלית הטוב - לקמן ג, יא; ה, כ "ההנחה הראשונה".

140 וכן תרגמו רי"א תיבון והגר"י שילת. ולא כמו שתרגם ר"י אבן שמואל: "הכפירה". ובאמת היחס למי שעובד לבוורא עולם אך לא בדרך שהוא ציווה, נחשב "עובד עבודה זרה" אך לא לכופר, כמו שביאר ריה"ל במאמר ד, יג: "הרי ירבעם וסיעתו קרובים אלינו יותר (מהנצרות והאסלאם), אף שהיו עובדי עבודה זרה והם ישראל נימולים, הם שמרו שבת ואת יתר המצוות, למעט מעטות שהכרח מדיני גרם להם לחלוק בהן. הם הכירו באלוהי ישראל המוציאים ממצרים, כמון שאמרנו לגבי עושי העגל במדבר. אמר הכוזרי: ראוי להבחין היטב בין סיעתו של ירבעם לבין סיעתו של אחאב, כי עובדי הבעל הם עובדי עבודה זרה לחלוטין: על זאת אמר אליהו: 'אם ה' האלוהים - לכו אחריו, ואם הבעל - לכו אחריו'. כאשר להם הטילו החכמים ספק כיצד אכל אפילו יהושפט ממזונו של אחאב, לא היה להם ספק כזה כאשר לסיעתו של ירבעם. אליהו לא גינה את עבודת העגלים, שהרי אמר: 'קנא קנאתי לה' אלוהי צבאות', כי כל מעשי סיעת ירבעם היו לה' אלוהי ישראל, ונביאייהם נביאי ה', ואילו נביאי אחאב נביאי הבעל. ואלוהים הקים את יהוא כדי שימחה את עקבות אחאב... עד שמחה את עקבות הבעל. הוא לא הביע התנגדות לעגלים, כי אנשי העגל הראשון וסיעת ירבעם ואנשי הבמות ופסל מיכה - מטרת כל אלה היתה אלוהי ישראל. אולם בגלל העברה ראויים בעליה ליהרג, כמי שנושא את אחותו מתוך הכרח או מתוך תאוה, אך מקיים את תנאי הנישואין על פי מה שציווה האלוהים, או כמי שאוכל חזיר, אך מקפיד על השחיטה ונשמר מן הדם, ושומר על שאר תנאי האכילה לפי מה שנוצטווה". ועיין עוד לקמן בסעיף צו בביאור עניין חטא העגל. אולם ניתן לומר גם שכוננת ריה"ל לדבר גם על עבודה זרה גמורה לאלילים. כי עצם ההרגשה שיש כוח עליון במציאות, יצר את העבודה לכוחות ביניים ולעבודה זרה. וכאשר זה לא צלח - זה הוביל לכפירה בעבודת האלוה בכלל. כמו שקרה בימינו, שהנצרות והאסלאם אכזבו ולכן העולם הפנה להן עורף. ולפי זה, העבודה שלא על פי רצון ה' מובילה לבסוף גם לכפירה מוחלטת.

141 לאחר שהוברר שהאלוה הוא "נותן הצורות", ואחת הצורות היא "הדבר האלוהי" היינו הופעת השכינה על האדם, אנשים ניסו בדרכים שונות להנכיח "רשמים אלוהיים" אלו. ולכן זה השורש גם של ה"עבודה זרה" וגם של "העבודה לה".

מסלול 1: יום א לפרשת חיי שרה
מסלול 2: יום ג לפרשת וירא

שאלות מנחות:

- ✦ בכל מהלך שאלותיו של המלך, האם עמדת הפתיחה שלו היא של הדתות או של הפילוסוף? כיצד זה מסתדר עם תיאור חייו בפתיחה, שהיה מקריב קרבנות ועובד בחשק כדת הכוזרים?
 - ✦ מדוע ההתייחסות של הפילוסופיה לאדם היא כאל ישות "מאוסת חומר"?
 - ✦ האם לאחר תשובת החבר בדבר "נותן הצורות" נשאר האדם "מאוס חומר" (אלא שהאלוה משפיע צורות לכלל הנמצאים, גם החומריים ביותר) או שהוא אינו נתפס עוד כך?
 - ✦ מה ההבדל בין כיבוד השמש במחשבה שהיא מקור החיים של הכדור הארץ, לבין כיבוד החכמה האלוהית הטמונה בה שמאפשרת לה לעשות כן?
 - ✦ במהלך הקטע נוצרת השוואה בין ההשפעה של החכמה האלוהית לנמלה, לשמש ולישראל. האם בכל זאת החכמה האלוהית המושפעת לישראל כאשר הם מכינים את עצמם וראויים אליה היא באותה קומה כמו שאר החכמות שהאלוה משפיע בשאר הברואים הגשמיים?
 - ✦ האם ישנן דוגמאות נוספות שבהן הנחות או מסקנות של עולם המדע נתפסות כסותרות את האמונה, כאשר התשובה היא שהמדע מתאר את ה"איך" ואינו עוסק כלל ב"מי"?
- כיצד היה החבר עונה לתיאורית המפץ הגדול או לדרוויניזם?